

Roeland van Hout

Het sociolinguïstisch onderzoek van taalvariatie in stadsdialecten

0 Inleiding

Taalvariatie en taalverandering zijn niet typerend zijn voor complexe urbane samenlevingen. Waarom bestaat er in het moderne sociolinguïstische taalvariatie-onderzoek dan zo nadrukkelijk belangstelling voor stadsdialecten? De verklaring ligt voor de hand. De grote steden vormen de maatschappelijke brandhaarden waar we het meest intens en het meest divers de relatie kunnen onderzoeken tussen sociale veranderingen en taalvariatiepatronen, zowel in de vorm van aanpassing (nivellering of assimilatie) als in de vorm van vernieuwing (innovatie). In deze bijdrage ligt het accent evenwel niet zozeer op de relatie tussen sociale veranderingen en taalvariatie maar op de wijze waarop we greep kunnen krijgen op taalvariatie in stadsdialecten. Daarmee ligt het accent op de linguïstische kant van het stadsdialectonderzoek. Op welke linguïstische aspecten kunnen we ons dan richten? Het is niet de bedoeling om in deze bijdrage een pleidooi te houden voor een betere of nauwere samenwerking tussen taalvariatie-onderzoek, of dat nu van dialectologische of sociolinguïstische aard is¹, en de formele of theoretische taalkunde. Onderzoek naar taalvariatie sluit van nature aan bij taalstructurele vraagstellingen (cf. Hinskens 1993). Bestaande scheidslijnen zijn slechts gebaseerd op traditie en paradigma's. Ze zijn niet inherent aan de studie van taalvariatie en daarmee ook niet aan het onderzoek naar stadsdialecten.

In deze bijdrage staat de vraag centraal hoe complexe taalvariatiepatronen bestudeerd kunnen worden in situaties waarin aan de ene kant een verzameling van sprekers met hun sociale kenmerken staat en aan de andere kant een

¹ Naast het thema van taalvariatie richt de sociolinguïstiek zich op vraagstellingen omtrent communicatie, identiteit, interactie, sprekerstrategieën, betekenisonderhandeling, etc. Onder dat vaandel vinden we in ruime mate standpunten over taal die gestoeld zijn op een functionalistische zienswijze en die met enige nadruk afgezet kan worden tegen de meer formele of structurele invalshoek van de theoretische taalkunde (cf. Fasold 1992). Deze bijdrage is meer gericht op structurele aspecten van taalvariatie en, in het verlengde daarvan, op taalverandering. We bevinden ons dan volgens Milroy (1992a) op het terrein van de kwantitatieve sociale dialectologie.

verzameling van variabele taalverschijnselen. Deze problematiek is zonder meer typerend voor onderzoek naar stadsdialecten.² In de navolgende paragrafen komen de volgende onderwerpen aan de orde:

- de rol van covariatie, waarbij het accent ligt op de ordening van taalvariatiepatronen gegeven een verzameling van sprekers en taalvariabelen; er wordt een onderscheid gemaakt tussen externe en interne covariatie;
- de betekenis van stijlverschuiving, waarbij het accent ligt op de rol van taalvariatie in het taalgebruik van afzonderlijke sprekers;
- de verklaarbaarheid van taalvariatie, waarbij het accent ligt op de betekenis van intern-talige factoren.

Een korte toelichting vooraf kan verduidelijken wat met deze drie onderwerpen bedoeld wordt. Bij covariatie gaat het om de samenhang in de variatiepatronen tussen sprekers, of, anders geformuleerd, om de factoren die ten grondslag liggen aan de taalvariatiepatronen tussen sprekers. Die factoren kunnen van externe, sociale aard zijn maar ook van interne aard. Externe covariatie komt aan de orde in paragraaf 1 en interne covariatie in paragraaf 2. Het tweede onderwerp is stijlverschuiving genoemd, omdat dat de klassieke benaming is in het sociolinguïstisch onderzoek naar taalvariatie binnen sprekers. Dit aspect is ten onrechte tamelijk onuitgewerkt gebleven in het variatie-onderzoek, zoals wordt betoogd in paragraaf 3. Met het onderwerp van de verklaarbaarheid komen we in paragraaf 4 terecht bij moeilijk grijpbare concepten uit de sociolinguïstiek als waarschijnlijkheid en inherente variatie.

1 Externe covariatie

Grimshaw (1988) stelt geheel juist vast dat het kwantitatieve sociolinguïstische onderzoek naar taalvariatiepatronen gebaseerd is op het concept van covariatie.³ Het begrip van covariatie wordt door hem in verband gebracht

² Welbewust vermijd ik een nadere omschrijving van wat een stadsdialect nu eigenlijk is. Naar mijn overtuiging heeft het ook weinig zin om een sluitende definitie te willen geven. In feite zou het beter zijn te spreken van onderzoek naar de relatie tussen taal en omvangrijke, complexe samenlevingsvormen. Ten eerste verschillen de moderne steden van hun oude voorgangers. Ten tweede is in de moderne tijd sprake van urbanisatiecomplexen. Een voorbeeld bij uitstek is de Randstad (cf. Musterd & De Pater 1992).

³ Dat betekent dan tevens dat de benaming van 'correlationele' sociolinguïstiek voor dit soort van onderzoek onjuist is, afgezien nog van het feit dat deze aanduiding de feitelijke onderzoekspraktijk onvoldoende recht doet.

met de manier waarop en de mate waarin taalvariabelen verbonden zijn met sociale variabelen, een benadering die we kennen uit de klassieke studies naar stadsdialecten. Sinds Labov (1966) vormt het onderzoek naar de sociale variabelen sekse, leeftijd en sociaal-economische achtergrond een rode draad in het onderzoek naar stadsdialecten. We vinden deze kernverzameling terug in studies naar groot-stedelijke dialecten in bijv. Amerika, Canada, Engeland, Duitsland, Australië. We vinden dit drietal sociale variabelen ook terug in het onderzoek naar stadsdialecten in het Nederlandse taalgebied. Het aantal stadsdialectstudies in het Nederlandse taalgebied is evenwel beperkt. De omvangrijkere studies gebaseerd op (relatief) spontaan taalgebruik met enige reikwijdte in aantal taalvariabelen en een acceptabele vorm van steekproeftrekking van sprekers beperken zich tot Brouwer (1989) en Schatz (1988) voor het Amsterdams en Van Hout (1989) voor het Nijmeegs.

In Nijmegen is een relatief grote verzameling van taalvariabelen onderzocht, voor een belangrijk deel op basis van spontaan taalgebruik. Een deel van deze variabelen representeert de variatie tussen het dialect van Nijmegen en de standaardtaal ofwel het dialect-standaardtaalcontinuüm. De drie eerder genoemde klassieke sociale variabelen maakten deel uit van het onderzoek: leeftijd, sekse en beroepsniveau. Hoe covarieert nu dit klassieke trio met de dialect-standaardtaaldimensie? Het resultaat is weergegeven in figuur 1. Het gaat om zogeheten gestandaardiseerde scores (*z*-scores). Een hoge positieve score betekent meer dialectkenmerken, een lage negatieve score betekent meer standaardtaalkenmerken. Het beroepsniveau loopt van laag (=1) naar hoog (=3). De leeftijdsgrenzen van de informantgroepen zijn in figuur 1 te vinden.⁴

Figuur 1 laat een vertrouwd beeld zien. Er zijn leeftijdsverschillen, waarbij de oudere informanten meer scoren in de richting van het Nijmeegs dialect (hoge positieve scores). Er zijn verschillen tussen de beroepsniveaus, waarbij het lagere beroepsniveau samengaat met meer dialect. En tenslotte scoren de meisjes lager op het dialect-standaardtaalcontinuüm dan de jongens; zij spreken dus meer overeenkomstig de standaardtaal. Deze vaststellingen kunnen onder de noemer van covariatie tussen talige en sociale kenmerken gevat worden. Interessant is dat vergelijkbare resultaten gevonden zijn in onderzoek naar dialectverlies waarbij de data afkomstig zijn van wat men dialecttesten zou kunnen noemen.⁵

⁴ Verdere informatie kan gevonden worden in Van Hout (1989).

⁵ Er zijn vele voorbeelden. Zie bijvoorbeeld de artikelen in het themanummer van *Taal en Tongval* over dialectverlies/dialectbehoud (1986, jaargang 38) en de bijdrage van de Schutter in dit themanummer. Opvallend maar verklaarbaar is dat onderzoek in Vlaanderen

Figuur 1: De dialect-standaardtaaldimensie

De vraag doet zich nu voor of de gebruikelijke set van sociale variabelen niet te beperkt is. We treffen door de bank genomen weinig creativiteit aan in onderzoek naar taalvariatie en taalverandering. Interessante en vernieuwende aanzetten betreffen netwerkrelaties (Milroy 1992b, Milroy & Milroy 1992), de linguïstische markt (Jaspaert 1986) en het begrip life-mode (Gregersen & Pedersen 1991). Ik ga daar verder niet op in; vastgesteld kan worden dat een betere aansluiting bij ontwikkelingen in de sociologie dringend noodzakelijk is. Ik wil ingaan op een andere manier om het descriptieve kader van de bekende sociale variabelen te doorbreken.

De dimensies ruimte en tijd lijken tamelijk absolute parameters te vormen in het onderzoek naar taalvariatie en taalverandering. Beide parameters

nauwelijks op spontaan taalgebruik is gebaseerd. Jaspaert (1986) gebruikt voor zijn onderzoek naar standaardtaalvariatie een enkele taalvariabele uit spontaan taalgebruik.

De vaststelling dat de resultaten vergelijkbaar zijn wil niet zeggen dat de resultaten van dialecttesten en spontaan taalgebruik samenvallen. De leeftijdsbreuk zal verschuiven, de invloed van de sociaal-economische achtergrond kan veranderen en bovendien kan de omvang in variatie nogal verschillen. Een vergelijking van het patroon in figuur 1 met de dialecttestcijfers van tabel 5.3 in Van Hout (1989) laat duidelijk zien wat voor soort verschillen kunnen optreden. Daarnaast is er nog de vraag wat er mogelijk gebeurt met de linguïstische condities in testsituaties.

kennen hun relatief autonome representanten in de taalkunde: de dialectgeografie en de historische taalkunde. In mijn visie zijn beide parameters evenwel onderdeel van de sociale inbedding van taalvariatie.⁶ Dat kan geïllustreerd worden met de navolgende analyse van de Nijmeegse gegevens.

Zoals figuur 1 laat zien, is leeftijd een factor van doorslaggevende betekenis in de variatie op de dialect-standaardtaaldimensie. De leeftijdsfactor geeft inzicht in veranderingen over tijd, ondanks het feit dat we met een cross-sectioneel design te maken hebben. Zo'n benadering van de tijdsfactor wordt wel de benadering in schijnbare tijd ('apparent time') genoemd. Het ligt voor de hand om gevonden leeftijdsverschillen te interpreteren in termen van echte tijd ('real time'), maar het punt is dat met veranderingen in de tijd ook sociale veranderingen plaatsvinden.⁷ Naast de eerder genoemde sociale variabelen is in het onderzoek in Nijmegen ook de variabele opleiding onderzocht. Die variabele is om een tweetal redenen extra interessant:

1. de opleidingsniveaus tussen de leeftijdsgroepen verschillen;
2. de jongere informanten waren wat hun beroepsniveaus betreft ingedeeld naar het beroep van hun vader; wat betreft opleiding kon hun eigen opleiding (middelbare school) in het onderzoek betrokken worden.

Hoe kan nu de variabele opleiding in de analyse betrokken worden? De gegevens gepresenteerd in figuur 1 kunnen geanalyseerd worden met variantie-analyse. Dat levert voor de groep van mannelijke informanten een significant effect op voor de variabelen beroepsgroep en leeftijd; de interactie tussen beide variabelen blijkt niet significant te zijn. De verklaarde variantie bedraagt 35.2% voor de twee variabelen samen. Deze resultaten kunnen vergeleken worden met een analyse waarin de variabele van de eigen opleiding is opgenomen in plaats van de variabele beroepsgroep. Omdat de variabele opleiding als een variabele op intervalniveau beschouwd kan worden,

⁶ Helaas moet vastgesteld worden dat de interne geografische structuur van de moderne stad te weinig aandacht heeft gekregen in het sociolinguïstisch onderzoek (cf. Van Hout 1980).

⁷ In de sociale wetenschappen bestaat een rijke traditie aan onderzoek waarin de factor tijd een rol speelt. Een beknopt overzicht van longitudinale designs is te vinden in Menard (1989). Van andere aard, maar minstens zo interessant vanuit het tijdspectief is onderzoek onder de noemer van innovatiediffusie (cf. Mahajan & Peterson 1985). Tot slot zien we modellen waarin de relatie tussen 'changing environments' en 'developing persons' wordt onderzocht (cf. Kindermann & Skinner 1992); dergelijke modellen zijn vooral van toepassing wanneer individuele veranderingen in taalgedrag onderzocht worden. Kortom, het soort van onderzoek waarin de tijdsfactor betrokken kan worden is veel gevarieerder dan wat we doorgaans in taalveranderingsonderzoek vinden.

moeten we een covariantie-analyse toepassen, waarin dan sprake is van een mogelijk effect voor opleiding en een mogelijk effect voor leeftijd. Het resultaat van de covariantie-analyse voor de groep van mannelijke informanten is te vinden in Tabel 1.⁸

Tabel 1: Covariantie-analyse dialect-standaardtaalscores voor de mannelijke informanten van het onderzoek in Nijmegen

variatiebron	sum of squares	<i>df</i>	mean square	<i>F</i>	<i>p</i>
covariaat opleiding	52.278	1	52.278	93.974	.000
hoofdeffect leeftijd	2.626	2	1.313	2.360	.099
residueel	57.299	103	0.556		
totaal	112.204	106			

Tabel 1 laat zien dat de variabele opleiding significant samenhangt met de scores van de informanten op de dialect-standaardtaaldimensie ($F=93.974$, $df=1,103$, $p=.000$); de samenhang is zelfs zodanig sterk dat de variabele leeftijd niet langer meer een significante inbreng heeft ($F=2.360$, $df=2,106$, $p=.099$). Bovendien is deze analyse bijzonder succesvol, omdat het percentage verklaarde variantie beduidend hoger is dan in de eerder genoemde variantie-analyse. Daar was het percentage 35.2%; nu bedraagt de verklaarde variantie op basis van alleen opleiding 46.6% ($52.778/112.204$). Verschillen tussen de generaties zijn blijkbaar verklaarbaar op basis van scholingsgraad. Schijnbare tijd (de leeftijdsgroepen) kan worden vervangen door opleiding, een sociale variabele. Deze uitkomst weerspiegelt op aansprekende wijze de stijging van het algemene opleidingsniveau in deze eeuw en daarmee wordt dan tevens weerspiegeld dat taalveranderingen gepaard gaan met maatschappelijke veranderingen. Een veelbelovend aspect is bovendien dat op deze wijze algemene maatschappelijke veranderingen kunnen worden vastgesteld op het niveau van de individuele sprekers, maar de belangrijkste conclusie betreft de relativiteit van tijd. Tijd is geen absolute maatstaf en de zogeheten werkelijke of chronologische tijd ('real time') is een discutabel concept in taalvariatie-onderzoek.⁹

⁸ Meer informatie over de toegepaste analyse is te vinden in Van Hout (1989).

⁹ Dat wordt nog eens onbedoeld aangetoond in de kritiek van Daan (1993) op Stroop (1992). Stroop wijst ter illustratie voor de veranderingen in de standaardtaal op oude radio-opnamen. Daan stelt dat die oude opnamen alleen een zeer formele stijlsoort ('de normen van de officiële stijl') laten horen. Dat leidt overigens absoluut niet tot de conclusie dat dergelijke opnamen onbruikbaar zijn voor taalveranderingsonderzoek.

Deze conclusie werpt de vraag op hoe de juiste sociale variabelen te traceren voor het ordenen van de gevonden taalvariatiepatronen. Deze ordeningskwestie is hier niet op te lossen, maar het zal duidelijk zijn dat het noodzakelijk is om op een inzichtelijke en creatieve wijze van sociale variabelen gebruik te maken. Het onderzoek naar stadsdialecten heeft zich te sterk in een descriptief keurslijf laten persen van te simpele sociale variabelen. Dat is evenwel niet het gevolg van de methode van onderzoek, zoals wel eens wordt gesuggereerd door te spreken van ‘correlationele’ sociolinguïstiek. Onderzoek op basis van covariatiepatronen laat de onderzoeker meer dan voldoende ruimte om naar uiteenlopende verklarende factoren van sociale aard te zoeken.

2 **Interne covariatie**

Naast de externe covariatie, de relatie tussen taalvariatie en sociale variabelen, kan een tweede vorm van covariatie onderscheiden worden: de covariatie tussen de linguïstische variabelen zelf. Deze vorm kan men interne covariatie noemen. Onderzoek naar interne covariatie is niet bepaald gebruikelijk in sociolinguïstisch onderzoek. Naar analogie van de dialectgeografie (ieder woord heeft zijn eigen verspreidingsgebied) en de historische taalkunde (ieder woord heeft zijn eigen geschiedenis) kent de sociolinguïstiek haar eigen adagium ter ere van het uniciteitsbeginsel: iedere variabele heeft zijn eigen sociale distributie (cf. Hudson 1980). Er zijn zeker voldoende redenen om het uniciteitsbeginsel te rechtvaardigen. Dat rechtvaardigt echter niet de onderzoekspraktijk om dan maar af te zien van onderzoek naar de omvang en vorm van samenhang tussen onderzochte taalverschijnselen. Dat is een weinig productieve interpretatie van het uniciteitsbeginsel.

Een analysemethode die verscheidene keren is toegepast om interne covariatie te onderzoeken is de zogeheten factoranalyse (Ma & Herasimchuk 1974, Brouwer & Van Hout 1984, Horvath & Sankoff 1987).¹⁰ Met die methode kunnen meer omvattende factoren of dimensies in een verzameling van taalvariabelen gedetermineerd worden. In het onderzoek van het Nijmeegse stadsdialecten is op een verzameling van 17 taalvariabelen een factoranalyse toegepast. In de taalvariabelen konden twee dimensies onderscheiden worden. De eerste dimensie werd geïnterpreteerd als de dialect-

¹⁰ Factoranalyse is niet de enige beschikbare analysemethode. Er zijn alternatieve methoden (zie Van Hout 1989, paragraaf 9.2), maar die zijn vergelijkbaar wat betreft het soort van benadering en de doelstelling. Verdere informatie over de factoranalyse toegepast op de Nijmeegse data is te vinden in hoofdstuk 9 van Van Hout (1989).

standaardtaaldimensie. Het waren met name taalvariabelen die op het continuüm tussen de standaardtaal en het Nijmeegs dialect geplaatst konden worden. De resultaten op deze dimensie zijn besproken op basis van figuur 1. Het feit dat een reeks van taalvariabelen met deze dimensie verbonden is betekent dat er sprake is van onderlinge samenhang ofwel interne consistentie. Er is een algemeen, omvattend patroon.

De tweede dimensie moet dan van een andere aard zijn. Gezien de taalvariabelen die aan deze tweede dimensie gerelateerd waren (het betrof met name de verstemlozing van de spiranten en het pronomen *hun* in subjectspositie), is de conclusie getrokken dat het om een substandaarddimensie ging, gekenmerkt door innovatieve ontwikkelingen. Als die conclusie juist is dan zal het sociale distributiepatroon duidelijk verschillen van dat van de dialect-standaardtaaldimensie. Dat kan nagegaan worden door de samenhang met de bekende trits sociale variabelen te bekijken. Het resultaat is te vinden in figuur 2. Een hoge score betekent een relatief hoog gebruik van substandaardkenmerken.

Figuur 2: De substandaarddimensie

Het patroon van figuur 2 wijkt onmiskenbaar af van het patroon van figuur 1. De jongeren nemen het voortouw, waarbij de meisjes het hoogst scoren. Verder zien we dat de jongeren in de laagste beroepsniveaus het allerhoog-

ste scores. Deze configuratie is typisch voor een innovatieve taalverandering ('change in progress', zie bijv. Guy et al. 1986).

Ik wil hier niet verder ingaan op aard en karakter van innovatieve veranderingen. Wat ik als een belangrijke kwestie in het linguïstisch onderzoek naar stadsdialekten naar voren wil schuiven is het ordeningsdilemma. Vormt de sociale matrix het uitgangspunt voor de ordening voor linguïstische variabelen of vormt de linguïstische matrix het uitgangspunt voor de ordening van de informanten? De laatste optie lijkt meer voor de hand te liggen, vooral wanneer afzonderlijke taalvariëteiten onderscheiden zouden kunnen worden. Typerend voor veel stadsdialectonderzoek is echter dat er sprake is van een taalcontinuüm dat gekenmerkt door graduele verschillen. Daarbij is het van belang op te merken dat we het ordeningsdilemma bij de toepassing van factoranalyse in die zin terugkrijgen dat we aan het resultaat niet kunnen aflezen waarom linguïstische variabelen samengaan. De analyse stelt slechts vast dat ze samengaan en minstens voor een deel zal de gevonden samenhang niet herleid kunnen worden tot puur linguïstische condities. Dat laat dan meteen het voordeel van een methode als factoranalyse zien. Door factoranalyse op gegevens over interne covariatie toe te passen kunnen we ook talige patronen te voorschijn krijgen die stoelen op verschillen in sociale distributie en dat is de enige manier om uit het ordeningsdilemma te komen wanneer er sprake is van een taalcontinuüm in de vorm van een breed spectrum van taalvariabelen (cf. Horvath & Sankoff 1987).

3 Stijlverschuiving

Onder de noemer van stijlverschuiving moet voor het klassieke onderzoek naar stadsdialekten allereerst gedacht worden aan het stijlcontinuüm zoals dat door Labov gehanteerd is (zie bijv. Labov 1966, 1972). Daarin neemt het oplezen van woorden een belangrijke plaats in. Dat is in zekere zin merkwaardig, omdat de balans in de sociolinguïstiek nogal snel is doorgeslagen ten gunste van spontane taaldata. Taaldata geproduceerd op een bewust, reflectief niveau staan laag aangeschreven; dergelijke data worden ook door Labov (1972:213) zelf gebrandmerkt als onregelmatig en onvoorspelbaar.¹¹ Bovendien zouden dergelijke data niet het echte taalgedrag onthullen noch de

¹¹ Labov heeft dit in de vorm van een principe als volgt omschreven: "Whenever a subordinate dialect is in contact with a superordinate dialect, answers given in any formal test situation will shift from the subordinate to the superordinate in an irregular and unsystematic manner" (Labov 1972:213).

onderliggende sociale en linguïstische mechanismen die aan taalvariatie en taalverandering ten grondslag liggen.

Het merkwaardige is nu dat in recent onderzoek in Nederland naar dialectverlies en regiolecten de dialecttest furore maakt. Taaldata zijn door middel van testonderzoek in elk geval een stuk eenvoudiger en een stuk systematischer te verzamelen. De uitkomsten blijken bruikbare resultaten op te leveren, ook in linguïstische zin (zie bijv. Hoppenbrouwers 1990 en Hinskens 1993). Labovs stellingname heeft wellicht minder betrekking op de Europese verhouding tussen dialect en standaardtaal, zolang hun relatieve afstand redelijk groot is. Het is echter verontrustend dat niemand zich druk maakt over deze kwestie. Ten eerste is het verontrustend dat daarmee voorbijgegaan wordt aan het primaire karakter van spontane taaldata, ook voor diepgaand taalveranderingsonderzoek. Vooral verontrustend is evenwel het feit dat in het sociolinguïstisch taalvariatie-onderzoek de individuele spreker en zijn taalgedrag naar de achtergrond verdwenen zijn. Dat kan toegelicht worden aan de hand van het schema van variatiebronnen in figuur 3.

Figuur 3: Schema van variatiebronnen in sociolinguïstisch onderzoek

Figuur 3 is een poging om de verschillende variatiebronnen te onderscheiden die in sociolinguïstisch onderzoek naar taalvariatie en stadsdialecten een rol spelen. Voorop staat het onderscheid tussen bronnen typerend voor variatie tussen sprekers en bronnen typerend voor variatie binnen sprekers. De tussen-variantie is in eerste aanleg sociologisch van aard en de betrokken bronnen of variabelen zijn al eerder ter sprake gekomen, met uitzondering van etniciteit, een kenmerk dat in ons taalgebied geheel verwaarloosd is. De binnen-variantie is in eerste aanleg verbonden met bronnen van linguïstische aard en toegesneden op de structurele aard van taalvariatie. In dit schema is aan stijlverschuiving ('shifting') een kernpositie toegekend. Stijlverschuiving moet hier ruim worden opgevat. Het gaat om verschuivingen, aanpassingen

en veranderingen in het taalgedrag van individuele sprekers en vandaar dat hier een (sociaal-)psychologisch label aan is toegekend. Die sociaal-psychologische laag wordt zowel gedetermineerd door variatie tussen sprekers als variatie binnen sprekers.

In het taalvariatie-onderzoek vormt deze tussenlaag doorgaans een ondergeschikte component. In veel onderzoek wordt uitgegaan van de aanname dat variatiepatronen in de taalgemeenschap weerspiegeld worden in de variatiepatronen van de individuele spreker. We raken hier aan het aggregatieprobleem of het micro-macroprobleem dat typerend is voor onderzoek van sociologische aard (cf. Coleman & Fararo 1992, Coleman 1991). Coleman & Fararo leggen de volgende criteria aan voor een volwaardige sociologische theorie:

- “1. The set of phenomena to be explained by the theory is the behavior of social systems (large or small), and not the behavior of individuals.
 2. Explanation of the behavior of social systems requires explanation in terms of the behavior of actors in the system, thus implying
 - a. a theory of transitions between the level of social system behavior and the level of behavior of individual actors, often expressed as the micro-macro problem; and
 - b. a psychological theory or model of the springs of individual action.”
- (Coleman & Fararo 1992:ix)

Ter geruststelling kan meegedeeld worden dat de beide auteurs vervolgens vaststellen dat zo'n omvattende sociologische theorie niet bestaat. Het is de vraag of een theorie over taalvariatie en taalverandering aan dezelfde criteria zou moeten voldoen, maar de criteria maken duidelijk dat er het probleem is van de relatie tussen het individueel gedrag en de eigenschappen van de gemeenschap, tussen de spraak van het individu en het taalsysteem.

In sociolinguïstisch onderzoek wordt het micro-macroprobleem vermeden door bij de sociologische analyses globale kwantitatieve scores van sprekers te gebruiken en door bij de linguïstische analyses te aggregeren over sprekers. Die aggregatie is vaak noodzakelijk omdat per spreker onvoldoende gegevens beschikbaar zijn, zo zou men kunnen tegenwerpen. Sankoff (1988) en Labov & Sankoff (1979) suggereren dat sprekers als variabele in de variabele-regelanalyse opgenomen kunnen worden. Technisch gezien is dat niet uitgesloten, maar de complexiteit van de analyse maakt het al snel noodzakelijk om die ingewikkelde exercitie achterwege te laten.

Deze constatering houdt in dat in taalvariatie-onderzoek uitgebreid onderzoek naar individueel taalgedrag meer aandacht zou moeten krijgen (een

interessant voorbeeld is nog steeds Coupland (1980)). Dat levert het voordeel op dat we een beter inzicht krijgen in de linguïstische condities, factoren, constraints of parameters, want deze zullen primair hun werk moeten doen in de taalsystemen van de afzonderlijke sprekers. Daarnaast kan dergelijk onderzoek gegevens opleveren over het sociaal-psychologische tussenniveau, dat de schakel moet opleveren tussen het linguïstische en het sociale niveau. Overigens zijn we op dat tussenniveau niet verstoken van theorievorming. Er kan gewezen worden op het psycholinguïstisch taalproductie-model van Levelt (1989) en op de sociaal-psychologisch geïnspireerde aanpak van Giles (zie bijv. Coupland et al. 1989).

Onderzoek dat meer gericht is op individuele sprekers heeft bovendien het voordeel dat het om relatief gemakkelijk uitvoerbaar onderzoek gaat. Het is in elk geval beter realiseerbaar dan een grootschalig survey-onderzoek van een stadsdialect.

4 De verklaarbaarheidsfactor

In het schema van figuur 3 staan twee begrippen die nog niet aan de orde zijn geweest: lexicale diffusie en inherente variatie. Beide begrippen houden verband met waarschijnlijkheidsprocessen in het taalsysteem. Lexicale diffusie houdt verband met lexicaal specifieke variatiepatronen, waarin bepaalde kenmerken de neiging hebben om eerder dan wel later in bepaalde lexemen op te treden. De frequentiefactor speelt als sinds lang een rol van betekenis in de interpretatie van lexespecifieke patronen (cf. Kloeke 1927). Het begrip inherente variatie lijkt duidelijk: het gaat om de eigenschap dat variabiliteit een natuurlijke, onontkoombare eigenschap van taal is (cf. Weinreich, Herzog & Labov 1968). Beide processen, lexicale diffusie en inherente variatie, zorgen in feite voor een zekere mate van onvoorspelbaarheid in het taalsysteem. Zijn dergelijke vormen van onzekerheid over de toestand van het taalsysteem acceptabel?

Het waarschijnlijkheidsbegrip vormt een bron van discussie en onenigheid, niet alleen in de sociolinguïstiek. Al eeuwen woedt een nogal hevige strijd over de wetenschappelijke en filosofische status van het begrip waarschijnlijkheid of probabiliteit. De oorzaak moet gezocht worden in de immanent dualistische aard van het begrip. Het heeft een objectieve kant in die zin dat het toeval een berekenbare kant heeft en het heeft een subjectieve kant in die zin dat een beroep gedaan wordt op mate van geloof of vertrouwen en op onzekerheid. De algemene wetenschappelijke discussie over het begrip waar-

schijnlijkheid heeft ook de sociolinguïstiek niet onberoerd gelaten.¹² Regelmatig steken deterministische opvattingen in de sociolinguïstiek de kop op. De motiveringen kunnen in twee categorieën verdeeld worden: ze vallen onder de categorie van linguïstische aard of onder de categorie van sociologische dan wel sociaal-psychologische aard. Typerend voor de eerste categorie is Singh (1987), typerend voor de tweede categorie is Huspek (1986). Beide typen van kritiek komen er op neer dat variabiliteit in taal volstrekt voorspelbaar dan wel determineerbaar is mits de juiste uitgangspunten en condities gekozen worden. Singh (1987) is van mening dat fonologische variatiepatronen voorspelbaar zijn op basis van prosodische principes. Huspek (1986) is van mening dat het voorkomen van taalvarianten determineerbaar dan wel verklaarbaar is op basis van kennis van de sociale context. Beide visies zijn nogal naïef.

Met die vaststelling lossen we het probleem niet op. Feitelijk hebben we geen duidelijke definitie van wat inherente variatie is.¹³ We lijken het hooguit negatief te kunnen omschrijven: datgene wat onverklaard blijft, het residu nadat de beschikbare verklarende variabelen van linguïstische en sociale aard hun werk hebben gedaan.

Deze kwestie kan hier niet opgelost worden. Wat noodzakelijk is zijn gedetailleerde en diepgaande studies naar situaties van complexe taalvariatie, juist het type van taalsituatie dat we aantreffen in stadsdialecten, mede omdat daar veranderingen van innovatieve aard te vinden zijn. De mate van verklaarbaarheid is in mijn ogen een essentiële vraagstelling in verband met de aard van het taalsysteem. Wederom moet hier benadrukt worden dat voor dergelijk onderzoek niet onmiddellijk op grootscheepse wijze data verzameld hoeven te worden. Linguïstisch relevant onderzoek naar stadsdialecten kan al verricht worden met een relatief kleine, zorgvuldig gekozen groep van informanten, waarbij vooral de kwaliteit van de data in de vorm van spontaan taalgebruik voorrang krijgt. Tot slot van deze paragraaf moet gewezen worden op de hernieuwde wetenschappelijke belangstelling voor za-

¹² Er zijn drie soorten bezwaren tegen waarschijnlijkheidsaspecten in een taaltheorie naar voren gebracht: (1) een gebrek aan waarde voor een wetenschappelijke theorie in het algemeen; (2) een gebrek aan waarde voor een taaltheorie; onvoorspelbaarheden zijn het gevolg van zogeheten performance-mechanismen; (3) een gebrek aan waarde voor een taalgebruikstheorie; taalregels met min of meer gefixeerde waarschijnlijkheidsparameters zijn niet toegerust voor het verantwoorden van de rol van interactionele intenties, beslissingen en strategieën. Voor een nader toelichting zie Van Hout (1989).

¹³ Bovendien weten we onvoldoende hoe lexicale diffusie nu precies in zijn werk gaat. Het is zaak om meer onderzoek te verrichten naar de vorm en structuur van het lexicon en de rol van lexicale informatie in taalvariatie- en taalveranderingsprocessen.

ken als onvoorspelbaarheid en toeval. Ik doel op de recente opkomst van de chaostheorie, die overigens het belang van computersimulaties als onderzoeksmethodologie nog eens naar voren brengt.¹⁴ Bovendien maakt de moderne technologie het mogelijk om, zo nodig stapsgewijs, uitgebreide en toegankelijke databases over spraak op te zetten, hetgeen van onschatbare waarde is voor de toegankelijkheid van stadsdialecten als onderzoeksthema.

5 Slot

Ter afsluiting wil ik enkele conclusies formuleren inzake het onderzoek naar stadsdialecten. Niet alle conclusies vloeien even noodzakelijk voort uit hetgeen in het de voorafgaande paragrafen aan de orde is gesteld, maar ze liggen wel in het directe verlengde van het betoog.

Het onderzoek naar stadsdialecten in een sociolinguïstisch kader is in het Nederlandse taalgebied nogal beperkt gebleven, zeker wanneer de voorwaarde gesteld wordt van spontaan taalgebruik en een redelijke omvangrijke selectie van informanten en taalvariabelen. Niettemin is een reeks van linguïstische vraagstellingen gebaat bij verdergaand onderzoek naar stadsdialecten. Men kan het jammer vinden dat vele kleinere steden niet onderzocht zijn, maar het is een misser van de eerste orde dat nauwelijks aandacht is geschonken aan taalvariatiepatronen en taalveranderingen in de Randstad, een stedelijk conglomeraat bij uitstek.¹⁵ Misschien heeft het onderzoek zich te veel laten leiden door hetgeen verdwijnt in de vorm van dialectverlies en te weinig door wat daarvoor in de plaats komt in de vorm van innovatieve taalveranderingen. Het mag dan ook geen wonder heten dat de factor etniciteit in het onderzoek naar taalverandering in Nederland geen enkele rol heeft gespeeld, in tegenstelling tot het onderzoek in de Verenigde Staten (cf. Labov 1980) en Australië (cf. Horvath & Sankoff 1987). Deze misser illus-

¹⁴ Een reeks van voorbeelden van toepassing van deze theorie op gamma-onderzoek is te vinden in Van Dijkum & De Tombes (1992). De volgende kenmerken van deze theorie moet de onderzoeker van taalverandering bijzonder aanspreken: de interactie van eenvoudige wetten blijkt tot onvoorspelbare patronen te leiden; kleine oorzaken kunnen onvoorspelbare en grote gevolgen hebben, want de aanname dat kleine oorzaken kleine gevolgen hebben geldt niet voor niet-lineaire dynamische systemen; vage noties als onzekerheid en onvoorspelbaarheid kunnen gevat worden in wiskundig heldere termen; zelforganisatie en feedbackmechanismen zijn kenmerkend voor systemen met turbulente stadia.

¹⁵ Voor de ontwikkeling van het 'plat-randstads' zou in de '-lecten'-reeks nog een mooie term bedacht moeten worden. De term regiolect (cf. Hoppenbrouwers 1990) voldoet in elk geval niet. Het woord 'megalopolis' in de betekenis van een conglomeraat van steden zou als basis kunnen dienen, maar hoe aanvaardbaar is het resultaat: het 'megalopolect'?

treert de weinig creatieve wijze waarop met de aarde en mate van covariatie tussen linguïstische factoren en sociologische variabelen wordt omgesproken.

Een volgend punt is dat het variatie-onderzoek in het Nederlandse taalgebied zich te veel heeft laten leiden door de gedachte dat onderzoek naar stadsdialecten op sociolinguïstische basis alleen kon geschieden op basis van zeer arbeidsintensief, omvangrijk survey-onderzoek. Dat is een misvatting. Zorgvuldige planning van een reeks van goed doordachte, kleinschalige onderzoekingen kan tot belangwekkende resultaten leiden. Dergelijke onderzoekingen zijn van belang om meer inzicht te krijgen in de sociale factoren die aan taalvariatie en taalverandering ten grondslag liggen, maar ze zijn ook van belang gezien het linguïstisch gewicht van onderzoek naar stadsdialecten. Ik hoop dat het laatste aspect voldoende voor het voetlicht is getreden in deze bijdrage. Weliswaar kan een aantal beschouwingen in deze bijdrage als meer methodologisch van aard gezien worden, maar de bedoeling was om de problemen te schetsen in het onderzoek naar complexe taalvariatiepatronen. De oplossing van dergelijke problemen is een noodzakelijke voorwaarde om de wisselwerking tussen taalgedrag op individueel niveau en taalsystemen op macroniveau te kunnen vatten.

Ik heb wel eens gedacht dat taalvariatie- en taalveranderingsonderzoek belemmerd wordt door hetgeen we in de natuurwetenschappen kunnen waarnemen in het zogeheten fundamenteel natuurkundige onderzoek. Het gaat om de volgende constatering: hoe kleiner het partikel hoe groter de machine om het te onderzoeken. Parallel daaraan zou men kunnen bedenken: hoe geringer het type van taalverandering hoe groter het aantal te verzamelen gegevens. Deze gedachte gaat echter te ver. Ik zou willen stellen dat taalvariatie-onderzoek van stadsdialecten sterker dan voorheen gericht moet worden op onderzoek van taalgedrag van individuele sprekers en op uitvoerige case-studies. Er zijn meerdere argumenten te geven voor de gewenstheid van extensieve studies van individuele sprekers, in zekere zin vergelijkbaar met het type onderzoek dat gangbaar is in longitudinaal taalverwervingsonderzoek.

Bibliografie

BROUWER, D. & R. VAN HOUT

- 1984 Amsterdam vernacular: the analysis of style shifting and covariation. In: H. Bennis & W. van Lessen Kloke (eds.) (1984), *Linguistics in the Netherlands 1984*. Dordrecht: Foris Publications, 33-43.

Het sociolinguïstisch onderzoek van taalvariatie in stadsdialecten

- BROUWER, D.
1989 *Gender variation in Dutch. A sociolinguistic study of Amsterdam speech*. Dordrecht/Providence: Foris Publications.
- COLEMAN, J.S.
1990 *Foundations of social theory*. Cambridge, Mass., London: The Belknap press of Harvard University Press.
- COLEMAN, J.S. & TH. FARARO
1992 Introduction. In: J.S. Coleman & Th. Fararo (eds.) (1992), *Rational choice theory. Advocacy and critique*. Newbury Park: Sage Publications, ix-xxii.
- COUPLAND, N.
1980 Style-shifting in a Cardiff work-setting. *Language in Society* 9, 1-12.
- COUPLAND, N., J. COUPLAND, H. GILES & K. HENWOOD
1988 Accommodating the elderly: Invoking and extending a theory. *Language in Society* 17, 1-41.
- DAAN, J.
1993 Nog eens: weg standaardtaal. *Onze Taal* 13(1), 8-9.
- DIJKUM, C. VAN & D. DE TOMBE (RED.)
1992 *Gamma chaos. Onzekerheid en orde in de menswetenschappen*. Bloemendaal: Aramith.
- FASOLD, R.
1992 Sociolinguistics in linguistics. In: K. Bolton & H. Kwok (eds.) (1992), *Sociolinguistics today. International perspectives*. Londen, New York: Routledge, 351-355.
- GREGERSEN, F. & I. PEDERSEN
1991 *The Copenhagen study in urban sociolinguistics* (Universitetsjubilaets Dansle Samfund, Serie A). Copenhagen: C.A. Reizel.
- GRIMSHAW, A.
1988 Sociology and sociolinguistics. In: U. Ammon, N. Dittmar & K. Mattheier (eds.) (1988), *Sociolinguistics. An international handbook of the science of language and society*. Berlijn: Walter De Gruyter, 9-15.
- GUY, G., B. HORVATH, J. VONWILLER, E. DAISLEY & I. ROGERS
1986 An intonational change in progress in Australian English. *Language in Society* 15, 23-52.
- HINSKENS, F.
1993 *Dialect levelling in Limburg. Structural and sociolinguistic aspects*. Proefschrift, K.U. Nijmegen.
- HOPPENBROUWERS, C.
1990 *Het regiolect; van dialect tot Algemeen Nederlands*. Muiderberg: Coutinho.
- HORVATH, B. & D. SANKOFF
1987 Delimiting the Sydney speech community. *Language in Society* 16, 179-204.
- HOUT, R. VAN
1980 De studie van stadsdialect: van dialektologie, empirische linguïstiek en sociolinguïstiek. *Toegepaste Taalkunde in Artikelen* 8, 143-162.
- HOUT, R. VAN
1989 *De structuur van taalvariatie. Een sociolinguïstisch onderzoek naar het stadsdialect van Nijmegen*. Dordrecht: Foris Publications.

Roeland van Hout

- HUDSON, R.
1980 *Sociolinguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- HUSPEK, M.
1986 Linguistic variation, context and meaning: A case of ing/in' variation in North American workers' speech. *Language in Society* 15, 149-164.
- JASPAERT, K.
1986 *Statuut en structuur van standaardtalig Vlaanderen*. Leuven: Universitaire Pers.
- KINDERMANN, TH. & E. SKINNER
1992 Modeling environmental development: individual and contextual trajectories. In: J. Asendorpf & J. Valsiner (eds.) (1992), *Stability and change in development. A study of methodological reasoning*. Newbury Park: Sage Publications, 155-190.
- KLOEKE, G.
1927 *De Hollandsche expansie in de zestiende en zeventiende eeuw en haar weerspiegeling in de hedendaagse Nederlandse dialecten: proeve eener historisch-dialect-geografische synthese*. 's-Gravenhage: Nijhoff.
- LABOV, W.
1966 *The social stratification of English in New York City*. Washington: Center for Applied Linguistics.
- LABOV, W.
1972 *Sociolinguistic patterns*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- LABOV, W.
1980 The social origins of sound change. In: W. Labov (ed.) (1980), *Locating language in time and space*. New York: Academic Press, 251-265.
- LEVELT, W.
1989 *Speaking: from intention to articulation*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- MA, R. & E. HERASIMCHUK
1972 Speech styles in Puerto Rican bilingual speakers: a factor analysis of co-variation of phonological variables. In: J. Fishman (ed.) (1972), *Advances in the sociology of language II*. 's-Gravenhage: Mouton, 268-295.
- MAHAJAN, V. & R. PETERSON
1985 *Models for innovation diffusion*. Quantitative applications in the social sciences 48. Beverley Hills & London: Sage Publications.
- MENARD, S.
1989 *Longitudinal research*. Quantitative applications in the social sciences 48. Beverley Hills & London: Sage Publications.
- MILROY, J.
1992a The theoretical status of sociolinguistics. In: K. Bolton & H. Kwok (eds.) (1992), *Sociolinguistics today. International perspectives*. Londen, New York: Routledge, 356-360.
- MILROY, J.
1992b *Linguistic variation & change*. Oxford: Blackwell.
- MILROY, L. & J. MILROY
1992 Social network and social class: toward an integrated sociolinguistic model. *Language in Society* 21, 1-26.

Het sociolinguïstisch onderzoek van taalvariatie in stadsdialecten

- MUSTERD, S. & B. DE PATER
1992 *Randstad Holland: internationaal, regionaal, lokaal*. Assen/Maastricht: Van Gorcum.
- SANKOFF, D.
1988 Variable rules. In: U. Ammon, N. Dittmar & K.J. Mattheier (eds.) (1988), *Sociolinguistics. An international handbook of the science of language and society*. Berlijn: Walter De Gruyter.
- SANKOFF, D. & H. CEDERGEN
1976 The dimensionality of grammatical variation. *Language* 52, 163-178.
- SANKOFF, D. & S. LABERGE
1978 Statistical dependence among successive occurrences of a variable in discourse. In: D. Sankoff (ed.) (1978), *Linguistic variation. Models and methods*. New York: Academic Press, 119-126.
- SANKOFF, D. & W. LABOV
1979 On the uses of variable rules. *Language in Society* 8, 189-222.
- SCHATZ, H.
1986 *Plat Amsterdams in its social context: a sociolinguistic study of the dialect of Amsterdam*. Amsterdam: P.J.Meertens-Instituut.
- SINGH, R.
1987 On the redundant nature of variable rules. *Acta Linguistica Hafniensia* 20, 111-118.
- STROOP, J.
1992 Weg standaardtaal. *Onze Taal* 12(9), 179-182.
- WEINREICH, U., W. LABOV & M. HERZOG
1968 Empirical foundations for a theory of language change. In: W. Lehmann & Y. Malkiel (eds.) (1968), *Directions for historical linguistics*. London: Austin, 95-188.